

La militància independent

Antoni Seva

La mort de Joan Fuster es va avançar a les expectatives: avui en dia, setanta anys no són una edat tan provecta; tot just, el llindar de la vellesa. I, encara més, la mort física va ser precedida per una altra mena de mort pública: els anys de silenci. Els seus amics i lectors, que assistien amb perplexitat a aquesta defunció voluntària, van rebre l'altra mort, la de veritat, amb un sentiment d'orfenesa; en les necrologies i en les reflexions posteriors surava la idea de l'excepcionalitat de la seua figura intel·lectual i cívica: el seu cas era «irrepetible». «I després de Fuster, què?» es demanaven alguns, no sense neguit.¹ La pregunta —plantejada potser una mica artíficiosament— era oportuna en la perspectiva valenciana: siga o no «irrepetible» Fuster, no es pot deixar que s'esborre el camí que va obrir; però no es tracta ja d'un relleu personal, impossible, sinó de la necessitat de cobrir, entre uns i altres, les funcions que Fuster exercia i també d'enfortir uns canals de comunicació encara precaris.² Deixe apuntada la qüestió, en la qual no em propose d'entrar ací.

J. Iborra va fer, just quan començava l'etapa de «silenci», una «visió general del pensament de Fuster», escrita amb la simpatia del vell amic i amb un coneixement exacte dels seus escrits i dels principis que els animaven.³ Ara ja han passat deu anys de la mort de Fuster: no són quatre dies. Inevitablement, inexorablement, el temps pesa sobre la seua figura i la seua obra. La perspectiva de deu anys permet apreciar potser amb més claredat quina mena d'intel·lectual era Fuster i en quina manera la seua obra supera el pas del temps.

Ja abans, en vida seua, resultava evident que la valoració que solia fer-se de Fuster com a escriptor i el significat que s'atribuïa a la seua obra estaven massa condicionats per les circumstàncies en què es movia i, en bona mesura, encara es mou la cultura catalana en general i particularment al País Valencià. És natural que fos així, perquè aquestes circumstàncies han obligat molts intel·lectuals, i Fuster entre els capdavaners, a fixar la seua atenció i el seu afany en assumptes més primaris i urgents: els derivats de la necessitat de garantir unes condicions mínimes per al desenvolupament d'una cultura. L'aportació de Fuster en aquest terreny —no cal insistir-hi— ha estat decisiva: gràcies a ell sobretot, ja no partim gairebé de zero, ja hem superat algunes etapes. Tanmateix,

Antoni Seva, escriptor i filòleg, és professor de Filologia Llatina a la Universitat Pompeu Fabra. A més d'edicions de clàssics i obres de la seua especialitat, ha publicat els llibres *Alacant: 30.000 pieds-noirs* (1968) i *Quadern d'ocis* (1982).

aquesta faceta de la seua activitat és un dels principals motius que van contribuir, si no a rebaixar, sí a difuminar la talla intel·lectual de Fuster. Però, a hores d'ara, ja no es pot veure en ell una mena de monstre de dos caps: l'un, el de l'impulsor d'un renaixement cívic que té com a escenari principal el País Valencià i per extensió els Països Catalans en el seu conjunt; l'altre, el de l'escriptor que s'interessa per les qüestions universals que interessen també qualsevol intel·lectual pertanyent a una cultura normal.

Fuster va aparèixer com un escriptor marginal, com un *outsider*: algú que es presentava en el moment i en el lloc que ningú no esperava. Per això s'ha parlat del «fenomen Fuster».⁴ Res, en les seues dades biogràfiques, no feia preveure que un jove de Sueca, en plena postguerra, pogués accedir a una cultura d'àmplies perspectives i gosàs participar-hi amb encert i desimboltura: un medi familiar i social no gens lletrat; uns estudis secundaris de dubtosa solidesa; una carrera escollida mecànicament en una universitat tancada, curta de mires i plena de recels inquisitorials; una descoratjadora manca de mestres que li aplanassen el camí; uns contactes amb cercles literaris no gaire estimulants. És ell mateix qui, a poc a poc, obstinadament, aprofitant les escassíssimes oportunitats que li oferia un entorn gens favorable, es va traçar una formació i després va demanar la paraula.

De secret, si a tant arriba, només n'hi havia un: els llibres; els llibres triats entre les novetats que passaven el filtre de la censura o se n'escapaven i els desenterrats de les llibreries de vell, antics o moderns, temes palpitants o rareses, grans obres o opuscles migrats, bona o mala literatura.

La seua biblioteca, formada amb esforç, va ser l'autèntica universitat de Fuster, i també el seu laboratori.⁵

La qüestió dels llibres, o en general del paper imprès (també dels periòdics), és d'especial importància en Fuster perquè constitueixen el seu principal lligam de contacte amb el món, per damunt dels altres, incloses les llargues tertúlies, sovint suggestives i profitoses, però sotmeses també al tarannà dels interlocutors i als atzars del moment. Fuster era un sedentari, no gens inclinat a l'aventura ni a l'acció. Eixia poc de Sueca: les anades regulars a València, les més espaciades a Barcelona, excursions pel país, algun viatge a l'estranger. No va fer el «viatge de formació» d'antany ni l'estada d'estudis dels nostres dies: en la seva joventut, i en el seu medi social, això era impensable; després, de més gran, si és que la seua feina regular, per a guanyar-se el pa, li permetia fer-ho, segurament ja no en va tenir ganes. Però Sueca, amb llibres i periòdics, i amb música, pot ser tan bon observatori com qualsevol altre, com Ferney o Königsberg o Recanati. Té, a més, l'avantatge d'oferir una mena de vida més simple i reposada, més apta per a l'oci i l'estudi, més favorable a la independència d'esperit.

L'escriptor Fuster, doncs, naix i creix sobretot en el diàleg amb els llibres. Això comporta un risc evident: que la literatura resultant es ressentia d'un to llibresc. Ell n'era conscient i, alguna vegada, se'n defensava: «Els llibres no *supleixen* la vida, però la vida tampoc no *supleix* els llibres».⁶ No calia, però, que s'esforçàs gaire en la defensa: no va cedir mai a la temptació, si és que la va tenir, de tancar-se en una torre d'ivori. Si s'interessa pels temes universals, que poden anar, per exemple,

de la literatura d'Homer a la de Stendhal o la d'Espriu, de Gutenberg a la cibernètica, de Protàgoras a Marcuse, de la música de Mozart a la pintura de Miró, tampoc no deixa de banda la crònica diària, l'actualitat política mundial o local, els canvis socials, les modes, les anècdotes. Hi ha un lligam sòlid que uneix les seues preocupacions immediates, el petit món quotidià, a les humanes generals, que consisteix en una relació dialèctica, de referència mútua, amb la convicció que el món comença en el veïnat.

La molta i variada lectura, en si, només demostra la gran curiositat d'un devorador d'impresos. Però el que compta és que Fuster no s'empatxàs de lletra, que sabés llegir i assimilar i després ordenar i valorar les lectures. I, en efecte, no sol esmentar noms i títols a l'atzar: darrere de cada citació seua hi ha una lectura i una reflexió. Fuster té «confiança en la lletra» i està convençut de la continuïtat de la cultura, que consisteix a «corregir i augmentar»; però després intervé el sentit crític, és a dir, el rebuig de l'argument d'autoritat, l'acarament d'opinions discrepants i el dret irrenunciable a sotmetre les qüestions a l'experiència personal i al judici propi; fet això, pot emetre la seua opinió.

El respecte de Fuster per la cultura no implica una acceptació cega, una sacralització. Quan fa una declaració admirativa per una obra o per una idea, generalment segueix la restricció, amb alguna fórmula a l'estil de «tot això està molt bé, però...» És el *oui, mais...* d'arrel voltairiana. I tot seguit ve la crítica, el contrast de les opinions o teories prestigioses amb l'observació directa, en un intent de repensar els fets, de proposar correccions o d'aportar-hi nous punts de vista. Plató o Descartes o

Freud o Sartre, un home més o menys dotat de geni, que viu en determinades circumstàncies personals i històriques, emet una opinió o basteix un sistema. Vejam: en què es basa? amb quines raons ho lliga tot? quins són els seus interessos? quins són els resultats i l'abast de la seua teoria? Perquè, per «diví» que siga, Plató es pot equivocar i pot també pretendre donar gat per llebre. Les objeccions i les refutacions moltes vegades es formulen de manera matisada o amb generoses dosis d'ironia; però també, de tant en tant, irrompen els comentaris mordaços o «irreverents», no pocs sarcasmes i alguns exabruptes.

A mesura que començava a adquirir cos, l'obra de Fuster va suscitar certa perplexitat. La poesia era fàcil d'assimilar: a qualsevol lletraferit valencià, aleshores, la primera idea que li venia al cap era agafar la ploma i posar-se a fer versos; i Fuster era un poeta notable que reprenia la migrada tradició d'abans de la guerra. Certes aportacions en el camp de l'estètica i de la crítica podien passar com a tempteigs suggestius, enginyosos, però aïllats. Les primeres obres d'erudició literària o històrica tampoc no suscitaven estranyesa; com, a més, versaven sobre temes i autors del país —entre els últims, però, figuraven noms de primera fila de la literatura catalana: March, Roig, Roís de Corella...—, es podien considerar incursions d'aficionat en aquestes matèries; si de cas, hi cridaven l'atenció el desig exprés d'entendre, l'esforç d'interpretació, que hi predominava sobre la minuciositat de les dades, i l'estil expositiu poc convencional, coses que el diferenciaven netament del típic erudit local. Amb *Nosaltres els valencians* (1962) el renom de Fuster va fer un salt: hi havia

una anàlisi nova i, en germen, una proposta ambiciosa que valia la pena d'escoltar atentament; el lletraferit, insospitadament, hi entrava en el terreny més seriós de la política. Tot seguit, i al mateix temps que empenia les col·laboracions regulars a la premsa, abordava com a crític literari l'obra d'autors catalans contemporanis: la poesia d'Espriu (1963) i el conjunt de l'obra completa de Pla (1966). Però també, i sobretot, va començar a traure a la llum uns assaigs sorprenents: el *Diccionari per a ociosos* (1964), *Causar-se d'esperar* (1965), *L'home, mesura de totes les coses* (1967); el *Diari 1952-1960* (1969) coronava i alhora il·luminava aquesta sèrie. Què era allò? Darrere d'aquestes obres hi havia un intel·lectual d'alè ample, però difícil de definir i d'encaixar en les quadricules previsibles.

Potser l'únic escriptor amb qui es podia comparar, per la riquesa temàtica i per la marcada personalitat individual, era Josep Pla. Però les diferències entre l'un i l'altre, a part de les generacionals i socials, eren massa notòries: en Pla, un conservadorisme ara i adés reaccionari, una sornegueria de pagès, una prosa reposada amb complaença en les descripcions i les narracions, un periodisme de redacció i de corresponsal molt viatjat; en Fuster, una abstenció de partidisme virtualment subversiva, ironia jocunda o sarcasme irritat, un estil nerviós i esmolat, unes col·laboracions periodístiques elaborades al gabinet privat; etcètera.

Sens dubte, Fuster no és fàcil de classificar com a intel·lectual. Posats a fer-ho, a falta de millor, o per urgència o per desig d'oferir una imatge il·lustrativa o per pura comoditat, en general s'ha acudit a clixés. Un dels primers crítics a assajar una definició de

Fuster com a intel·lectual va ser J. Molas:

Joan Fuster és un intel·lectual en el sentit tradicional de la paraula, és a dir, en el sentit d'home l'ofici del qual és la manipulació de les idees. Fuster, en efecte, és un tipus que no treballa amb fets sinó amb idees [...] Així, d'acord amb certa conspícuca tradició europea, el centre de les seves manipulacions ha estat l'home [...] I, abstracte o concret, és un home moral, és a dir, un home que posseeix unes essències repetides de vicis i de virtuts i no un home històric, és a dir, un home que canvia segons que canviï la conjuntura. També d'acord amb la tradició, [...] Fuster ha formulat el seu humanisme moral en termes racionalistes i escèptics. [...] Aquest humanisme [...] és el resultat històricament lògic del context pre-industrial on s'ha desenvolupat Fuster i, a la vegada, d'una formació de base netament francesa i, encara més, «clàssica» (Montaigne, Voltaire, etc.).⁷

En aquesta atropellada prosa, Molas mescla observacions justes, òbvies, com ara l'escèpticisme i l'humanisme, amb apreciacions esbiaixades, més rellevants pel que insinuen que pel que diuen. Hi insisteix reiteradament en l'adscripció a la «tradició», que, reforçada sota la capa de l'objectivitat amb la precisió del «context preindustrial», connota un lligam superat, un llast. Hi delimita un moralisme ideal en termes de «vicis i virtuts». Hi subratlla la influència predominant del «classicisme» francès.⁸ Però quan més erra Molas és quan afirma que Fuster prescindeix de la historicitat de l'home; aquesta consideració és una constant en Fuster, com es palesa en una reflexió del diari, presentada com un recordatori, no com

un nou descobriment:

Sempre l'home [...] ha estat un ésser històric; però ara ho sabem, en tenim consciència. I el fet de saber-ho, naturalment, modifica la nostra manera de viure la pròpia historicitat. [...] La consciència que nosaltres en tenim ens situa en un pla distint: ho veiem tot, i ens veiem nosaltres mateixos, sota espècie d'història, és a dir, de relativitat, de canvi, de vida.⁹

En termes més oberts, menys forçats i deterministes, J. M. Castellet coincideix només en part amb Molas:

[...] Fuster ret tribut a la tradició de l'humanisme clàssic d'arrel moral, tot tractant temes que van de la història a la política, passant pels més diversos aspectes de la vida cultural i quotidiana; hom hi troba, també, l'alè dels moralistes i reformadors francesos, de Montaigne fins als enciclopedistes. [...] La força de la seva personalitat intel·lectual i l'amplitud de la seva obra –la qual manifesta, alhora, tant una profunda visió humanista i un innegable voluntarisme polític com un criticisme escèptic i un humor corrosiu– han depassat l'àmbit literari i s'han projectat sobre la vida cultural i civil [...].¹⁰

Amb més calma i amb tot l'aparat d'una tesi acadèmica, A. Riera ha provat recentment de perfilar la figura del Fuster assagista, el que més ens interessa ací, sobre el fons de les darreres tendències filosòfiques; i, en concret, el relaciona amb els filòsofs postmoderns:¹¹

[...] els precedents que orienten la postmodernitat són, en una part significativa,

coincidents amb els precedents que orienten bona part del seu assaig [...], a saber: la impossibilitat d'un únic patró de veritat, la multiplicitat de perspectives que orienten els diversos punts de vista; el despropòsit d'un metarelat constituent i, doncs, la diversitat de relats virtuals, la historicitat assumida i la varietat d'opcions morals que això comporta; la visió irònica i desconfiada que en resulta etc. En definitiva, Fuster assisteix a la dissolució del pensament sistemàtic i, lluny de doldre-se'n, n'assumeix, en una operació positivadora, el pensament fragmentari.¹²

Riera fa una proposició que té el desavantatge –ell mateix se n'adona– d'intentar explicar una cosa complexa per mitjà d'una altra de més complexa i vaga, i encara amb dubtosa congruència temporal. En l'obra assagística publicada, és a dir, fins a la dècada dels 70, Fuster no arriba més enllà de l'existencialisme i dels epígons del marxisme i del freudisme, quan el postmodernisme encara no s'havia manifestat. Descartada, doncs, tota influència, si no volem atribuir les coincidències a un difús «esperit dels temps» ni considerar-les conseqüència necessària del desgast de les ideologies en joc, acceptem-les cautament com a això mateix: com a pures coincidències. Tanmateix, la proposició de Riera té el gran mèrit d'inserir Fuster en la contemporaneïtat i d'alliberar-lo del pes excessiu de la «tradició» que se li havia carregat sobre els muscles.

Sense voler entrar ara a fons en l'«ideari» de Fuster –no és això el que m'he proposat ací–, crec que convé revisar o precisar aquelles etiquetes que se li han penjat.¹³

Fuster és un humanista en la mesura en què la reflexió sobre l'ésser humà i sobre la

seua situació en el món i en la història constitueix una part central en l'obra assagística. Ara, «humanisme» és un terme multívoc, que han reclamat per a si ideologies diverses i fins oposades, com, en els temps recents, el cristianisme, el marxisme i l'existencialisme; «humanisme clàssic» vol dir molt poc, fora del terreny de la filologia. Fuster, en referir-se a la gran tradició humanista, la que comença en Erasme, parla d'«humanisme burgès», però justament per alçar-ne l'acta de defunció.¹⁴ Això vol dir que, fora de l'aixopluc de la tradició, i apresada la lliçó, en avant tota reflexió humanista s'establirà arriscadament en el camp obert de «l'home desmesurat».

També és moralista, si ens referim a l'observació de la conducta i a l'anàlisi dels valors humans individuals i socials. Però Fuster dista molt de voler afermar una moral «innata» o perenne, sancionada per credos religiosos o filosòfics; al contrari, pretén qüestionar-la i relativitzar-la, i justament a partir de criteris materials i històrics (les exigències del cos, la utilitat social, les repercussions del progrés científic i tècnic).¹⁵ Si l'ètica ha deixat de ser un codi de conducta segur, caldrà trobar dia a dia orientacions pragmàtiques i tolerants.

Racionalisme i escepticisme, en ell, es completen l'un a l'altre, com a teoria de coneixement i com a actitud pràctica en la vida.¹⁶ En un plantejament materialista, que és el seu, la raó, elaborant les dades ofertes pels sentits, és l'única facultat de coneixement; però és també un instrument feble, exposat al miratge, a l'error; per això, lluny de la confiança optimista, convé recelar-ne, no donar per segures «veritats» que només ho són en aparença o provisionalment; i, en la pràctica, la raó permet una entesa tolerant, «raonable».

D'ací ve la recomanació fusteriana de tenir poques conviccions.¹⁷ La crítica escèptica és un correctiu contra els prejudicis, el fanatisme i la resignació. L'escepticisme de Fuster, doncs, no implica ni una renúncia al coneixement ni una inhibició en els afers comuns: és enraonat i vigilant.

La influència dels «clàssics» francesos és palesa, explícita. Ara, voler representar-se Fuster cofat amb perruca empolvorada està bé com a acudit i prou. Fins fa un quart de segle, la llengua estrangera estudiada majoritàriament al país era el francès: és natural que ell, igual que molts altres, se'n servís com a eina especialment apta, sobretot al principi, per a eixamplar horitzons, però sense cap disseny d'exclusivitat. I entre els autors francesos, alguns «clàssics», moralistes o no, i especialment els il·lustrats ocupen en Fuster un lloc destacat —més per il·lustrats que per francesos, val a dir-ho. Però no són els únics citats ni els que ho són més sovint:¹⁸ hi ha també els novel·listes del XIX, i Valéry i Gide i «els mandarins» (Sartre, Beauvoir, Camus) i tants d'altres: també la literatura francesa recent i contemporània es trobava en una etapa florent, viva i plena d'estímul, molt més que no pas la dels nostres dies. Si, a més, tenim en compte la legió d'escriptors de tota procedència que apareixen als escrits de Fuster (els clàssics grecs i llatins, la *Biblia*, la literatura catalana de cap a cap, els castellans presents des de l'escola, italians antics i moderns, uns quants anglesos, novel·listes russos, sòlids alemanys, en suma, els autors que per elecció o per atzar es posaven a l'abast), hauríem d'assignar als clàssics francesos el lloc que els correspon: representen una parcel·la significativa i distingida, però no una dependència abassegadora.

Com a intel·lectual, Fuster és més ambiciós del que ell mateix dona a entendre: gosa repensar el món. Aquest és el veritable motiu de la seua curiositat. En les vastes lectures, hi troba múltiples punts de vista, oposats o contradictoris, i això li serveix no per a fer una mescla acumulativa, eclèctica, sinó per a desconfiar de dogmes i de sistemes, amb el refús consegüent a adscriure's a cap escola. O més aviat, si volem ser precisos, s'adhereix a una tradició, a una línia de pensament discontinua que sorgeix en les «etapes àrides» de la història: la dels intel·lectuals crítics, racionalistes i materialistes que, arrancant de l'Antiguitat clàssica, passa pels «llibertins francesos», pels «il·lustrats» del XVIII i pels «positivistes» del XIX i arriba als «neopositivistes» contemporanis.¹⁹ Una tradició que es fixa com a objectiu necessari l'alliberament dels prejudicis, la refutació de tot allò que siga indemostrable, el bandejament de les imposicions gratuïtes o interessades, i això amb un propòsit regenerador que, travessant els murs del gabinet, arribe a la plaça pública; d'aquí deriva l'actitud combativa i el recurs a la ironia i al sarcasme.

Però, si és ambiciós, Fuster alhora no es fa il·lusions sobre les seues facultats. Presenta la seua aportació, la seua tasca d'escriptor, en els termes més modestos. Així ho expressa en un conegut text que ve a ser com el manifest del seu ofici d'assagista:

Jo, com a escriptor, hauria volgut ser un gran novel·lista, un dramaturg genial, un poeta líric de primera categoria; un filòsof d'acadèmia, si més no. Però hi he renunciat. Amb llàgrimes de sang, plorades damunt de quartilles inútils, hi he renunciat.

He de conformar-me a escriure tebeos. El que acostumo a escriure, perquè no en sé més, són papers com aquest, una mena de tebeos per a intel·lectuals. [...] la meua literatura ha de ser inevitablement fragmentària, d'anotacions de diari, d'articles de periòdic, d'assaigs breus. [...] La meua inquietud s'excita, però, quan faig càlculs sobre els *happy few* [destinatariis de la seua literatura]. ¿Existeixen, almenys, aquests «feliços pocs» que puguin sufragar l'esforç?...²⁰

No ens hem de deixar enganyar, òbviament, per la literalitat de les seues paraules: el toc d'ironia —d'ironia socràtica: «no en sé més»— hi és evident; les hem d'interpretar, dit amb un llatanisme que li era car, *cum grano salis*. Fuster, aspirant a gran novel·lista? Voleu dir? A dramaturg genial? Hum! A filòsof d'acadèmia? Això mai! L'única renúncia creïble —sense les patètiques «llàgrimes de sang»— és la de poeta líric: ell, un poeta estimable, hi va renunciar per considerar-se mediocre. D'aquestes renúncies o preteses renúncies, en va eixir feliçment l'assagista. És veritat que molts desitjàvem de Fuster, si no un tractat o una tesi, sí almenys alguna obra més lligada i densa.²¹ Potser era demanar massa: llevat dels darrers anys, es va guanyar la vida sobretot amb les col·laboracions periodístiques. Siga o no, això, motiu suficient, val a dir que la forma, la «literatura fragmentària» i dispersa, aparentment poc ambiciosa, entrava també en els usos de la tradició; en tot cas, era una eina del tot apta per al seu fi: Fuster es movia expedit i àgil en l'observació aguda, en el dubte perplex, en la proposta inquietant, en la crítica àcida, en l'escarn punyent. Que els seus escrits poguessen tenir

una repercussió efectiva, més enllà dels petits cercles, això ja se li escapava; més ben dit, ell no hi confiava gaire.

Fuster acceptava la tradició racionalista i crítica en línies generals. És un cos mínim de doctrina que compta amb el risc del propi error, una escola laxa que no exigeix l'adhesió incondicional a cap dogma; al contrari, admet i fins estimula la correcció, perquè el canvi de dades, de mètodes o de circumstàncies històriques poden alterar el plantejament de les qüestions. De la revisió, no se n'escapen ni els més il·lustres representants.

Per això no és exacte dir que Fuster tinga pròpiament un *maître à penser*, sinó, més aviat, que es reconeix per afinitat, salvant les distàncies, en determinades figures intel·lectuals, ja siga per les opinions que sostenen, ja siga pel tipus d'argumentació amb què les sostenen. Fuster, en els seus escrits, sembla haver volgut deixar els «mestres» en un segon pla; la presència d'aquests hi és més aviat escassa, com si es donassen per suposats: s'hi adverteix per indicis indirectes o per alguna citació aïllada. Aquest és el cas de Montaigne, el que ell, tan poc inclinat a l'expansió afectiva, anomena «el meu Montaigne» en una frase deixada en suspens a la fi d'una anotació inacabada del diari;²² l'«espectacle intel·lectual» dels *Essais* l'«encantava», sense que per això s'hagués d'identificar amb les idees d'un autor del segle XVI;²³ malgrat tot, les referències a Montaigne no deuen passar de la dotzena; resta a part un enjogassat treball dels últims temps, però d'una índole diferent: una nota erudita, on, com era d'esperar, Fuster demostra gran familiaritat amb els temes i l'estil de l'admirat autor.²⁴ Un altre «mestre» que endevinem darrere dels escrits de

Fuster és Voltaire; fins i tot diríem que, quan Fuster parla d'il·lustrats, pensa sobretot en ell –i potser també en Diderot, però no en Rousseau, amb qui té ben poc en comú–; tanmateix les referències que hi fa són més aviat genèriques i disperses.²⁵ B. Russell, respectat i admirat, i llegit amb avidesa,²⁶ podria entrar en la categoria de «mestre». Potser també algun altre, però ja de manera més difusa.

Els «mestres» queden confosos enmig de la llarga i vària multitud dels intel·lectuals aliens. I, entre aquests, n'hi ha uns que Fuster considera més pròxims: en podríem dir els externs suggestius. Ací entrarien, per exemple, Horaci (hedonista enraonat), Marx (per materialista, deixant de banda l'aparat filosòfic), Eugeni D'Ors (brillant i controvertit), Huxley (sobretot per les seues anticipacions del futur de l'home atrapat per la tècnica), Sartre (amb un peu a l'existencialisme i l'altre al comunisme), etc. D'altres pertanyen al bàndol contrari en graus i matisos diversos: el «sublim» i «macrocefàlic» Plató, tots els metafísics amb Hegel al capdavant, Unamuno, un oponent que incitava a l'esgrima, Freud, tan nefast per a la ciència com per a les arts, i tants i tants més.

Les pròpies conviccions es posen a prova, es refermen i s'esgrimeixen en contrast amb els «externs» i els adversaris; per això aquests són indispensables: «El meu adversari és el meu col·laborador. *Malgré lui*, naturalment».²⁷

D'altra banda, les conviccions, per sòlides que siguin, si es retenen en el redós segur del gabinet, esdevenen estèrils. Cal traure-les a la plaça pública perquè siguin eficaces. En això, Fuster s'arreglera sense dubtar-ho en la tradició humanista combativa:

Un humanista és tot el contrari d'un esteta [...]. Justament, el fet de mesclar-se en les doloroses disputes de la ciutat —cosa que no feia l'esteta— el duu a assumir responsabilitat i compromisos no sempre còmodes ni aïrosos.²⁸

El propòsit d'usar la ploma com a arma o, si més no, com a palmeta o atiador és ben explícit en Fuster des del principi:

Consell a mi mateix.— Que cada paraula teva sigui, almenys, una provocació.²⁹

Ben mirat, doncs, haver d'esmerçar moltes energies en col·laboracions periodístiques sovint apressades no va ser una desgràcia. La premsa és el mitjà més apte per a la crítica, per al debat, per a la proposició insidiosa; sens dubte, si els humanistes i els il·lustrats l'haguessen tingut a l'abast, se n'haurien servit de bon grat, com ho van fer els seus successors.

El mal és que, quan s'entra en combat, hom s'exposa a les armes de l'enemic, hi arrisca la pell o almenys el benestar; i, en tot cas, posa en perill la pròpia independència, cosa no menys preciosa per a un esperit escrupolós. El tractament fusterià del problema està marcat per un nom propi: Erasme, el pare de tots els humanistes.

L'assaig que Fuster li dedica es va publicar primer en *Diccionari per a ociosos* (1964), després en *L'home, mesura de totes les coses* (1967) i per fi, «reintegrat al seu lloc inicial», en el *Diari 1952-1960* (1968):³⁰ cap altre no va merèixer l'honor de figurar en tres llibres, cosa que demostra la importància que li atribuïa l'autor.

Fuster hi mostra gran simpatia i gran interès per Erasme, sobretot pel que representa la seua figura, però també per la seua

obra, tot i que el temps haja arraconat molts llibres de l'humanista. El coneixement que en té va molt més enllà del que correspon a un profa.³¹ Segurament, a part de la lectura directa, comptava amb algun intermediari, i crec no equivocar-me si dic que aquest devia ser J. Huizinga amb el seu *Erasme*.³² Més tard, Fuster tornarà a tractar temes erasmians: qüestions d'història cultural, doctrinals i polítiques, ara de la mà de M. Bataillon.³³

L'assaig és una llarga nota del diari, escrita el 23 de febrer de 1956: la dada —o siga, la data— no pot ser més eloqüent; vol dir que la redacció és estrictament simultània a la celebració del XX Congrés del PCUS, un moment, doncs, de particular convulsió en el si d'una de les dues forces que es disputaven el domini del món, amb tot el que aquesta assemblea va tenir de nou, d'inquietant i d'esperançador.³⁴

Mentrestant, Fuster pensava en el vell Erasme, erigit en símbol representatiu dels intel·lectuals «no compromesos *del tot* amb un partit». No s'entreté gaire en la caracterització de l'intel·lectual modèlic, que sembla prou òbvia; es refereix especialment a

[...] la resistència inflexible que el literat hauria d'alçar enfront dels requeriments arters o amenaçadors de la societat, per tal de mantenir i propugnar, sense concessions, tant els seus punts de vista doctrinals i els judicis inherents, com el dret que té a sustentar-los, i tot això, *a costa del que fos i dins la més estricta coherència ètica i psicològica*.³⁵

Si l'intel·lectual no vol tancar-se a la torre d'ivori —és a dir, si no renuncia a ser un autèntic intel·lectual—, si pretén que la

seua veu s'escolte al carrer, inevitablement ensopegarà amb obstacles previsibles: els poders efectius, sovint en oposició dual—diguem, per simplificar, el capitalisme i el comunisme, en el moment d'escriure's l'assaig—, voldran assimilar-se'l, li exigiran una «adhesió declarada», com Roma i Luter van fer amb Erasme:

Les faccions en lluita —aleshores com ara— es volen «absolutes», encarnacions exclusives i totals de la veritat, quant a la teoria i quant a la pràctica. L'adhesió, per consegüent, suposava haver de sotmetre-s'hi. I és el que Erasme es negà a fer.³⁶

L'intel·lectual, que sent alhora «simpatia i animositat» pels dos bàndols, es resisteix a la submissió perquè repugna a la seua consciència i perquè compromet la seua independència:

Per molt grans que siguin les seves convergències amb el partit revoltat, l'home de lletres dubta a afiliar-s'hi: la seva agregació el portaria a dimitir d'aquella llibertat, per a esdevenir un simple portaveu de la doctrina estatuida i un servidor lletrat en les seves campanyes.³⁷

Però les vacil·lacions tenen també uns altres motius menys «nobles»: l'intel·lectual antic o modern «ha de menjar», ha de tenir les condicions materials mínimes per a fer el seu ofici; depèn, doncs, d'un patró, ja siga un mecenas individual, ja siga la classe social dominant. Per això, la seua postura és «insostenible»:

els intel·lectuals contemporanis, com ell [Erasme], es neguen a la servitud implícita en tot *engagement*, i, com ell també, man-

quen de gallardia, de coratge, per a plantar cara a les inclemències d'una societat adversa.³⁸

La conclusió sembla decebedora: l'intel·lectual d'avui, igual que Erasme, com no és cap heroi, «covard, i trampejant, tractarà de resistir-s'hi».

Era una actitud que de cap manera no podia despertar gens d'entusiasme ni tan sols d'aprovació en determinats cercles de l'època, entre els intel·lectuals «progressistes». Tal i com es plantejaven les coses aleshores en aquest medi, expressar qualsevol crítica o reticència envers el comunisme podia considerar-se com fer el joc a l'enemic, com donar-li arguments; els comunistes, amb carnet o sense, que vivien al món capitalista —no cal dir els que vivien sota la dictadura franquista—, *velis nolis*, feien els ulls grossos a certes realitats revoltants de l'URSS; els dissidents, ja siga per desengany —com Koestler o Gide o Silone, l'exemple dels quals tenia ben present Fuster—,³⁹ ja siga per prevenció, o es tenien per enemics o eren titllats de petitburgesos reaccionaris. No vull dir que Fuster provocàs hostilitat ni que fos considerat —com Erasme, en les seues paraules— «sospitós» o «aliat traïdor»; era, si de cas, un «company de camí» circumstancial i més aviat incòmode: potser s'esperava d'ell que tiràs només contra un dels bàndols. La seua negativa a l'*engagement* s'interpretava com a ambigüitat i tebiesa o com a simple desfasament o com a elusió de responsabilitat amb una fugida «per la tangent».⁴⁰

Tanmateix Fuster distava molt de la indiferència, de la inhibició, de l'escapisme. La posició a favor o en contra i el sentit de l'elecció són una constant pràctica

en els seus escrits i hi apareixen formulats diverses vegades expressament i en termes precisos:

A l'hora que ens ha tocat de viure, [...] l'abstencionisme, la torre d'ivori és una ficció irrisòria. [...] algú podrà imaginar-se neutral, però estarà molt lluny de ser-ho: sense pensar-ho, o sense voler, ens decidim per un costat o per l'altre; i no decidir-nos és ja una manera d'haver-nos decidit. Ara: si el neutralisme resulta impossible, la independència, en canvi, és una obligació.⁴¹

Fuster, doncs, proposa una paradoxa: la militància independent. L'esforç crític i la reivindicació del dret al «lliure examen» eren vans si alhora, en nom del «progresisme», es donava suport a una doctrina de la qual s'acceptaven alguns principis, però que s'havia convertit en dogma i, encara més, a les nostres latituds, en catecisme simplificat. Era més coherent i més honest atènyer-se a la feble raó de l'escèptic i al deure irrenunciable de defensar-la «sense concessions» o, si més no, amb el mínim de concessions possible. Un intel·lectual d'aquesta mena no s'atribueix cap heroisme ni tan sols un gran mèrit: només obeeix amb rigor a un hàbit adquirit; ni tampoc abona l'individualisme, si presenta les seues opinions com una proposta per al debat públic. Potser es salva de les escomeses més brutals d'un poder advers, però tampoc no rep ni de l'una ni de l'altra facció, perquè no n'acontenta cap, ni l'aprovació ni l'aplaudiment ni recompenses; a tot estirar, una certa tolerància. L'únic èxit a què pot aspirar és la dubtosa, l'atzarosa eficàcia de l'heterodòxia.

L'assaig sobre Erasme té per això un rellu particular. La figura atractiva del vell

humanista, emprada com a símbol, és ben escaient; d'altres, a més de Fuster, se n'han servit, cadascú adaptant-la al seu tarannà i a les seues circumstàncies.⁴² Fuster no força la comparació: salvades les distàncies, veu solidàriament reflectit en Erasme el conflicte del seu temps i la resposta de l'intel·lectual modern; la debilitat d'Erasme no és ni una confessió ni un subterfugi ni un exemple a seguir: és només un reconeixement al·ligonador. Fuster hi defuig qualsevol concessió a la retòrica consoladora; sobre l'efusió dramàtica, continguda, hi sobreposa la constatació rasa i honesta dels fets. Probablement aquest és el seu assaig més redó: un discurs serà i ben travat revesteix la gravetat de la reflexió per a establir un paral·lelisme matisat i viu.

Però ens interessava examinar si, amb els anys passats, l'obra de Fuster i la seua figura intel·lectual han perdut actualitat.

Algunes traces del pas del temps són massa òbvies, cridaneres. Ja només recordar-lo a ell assegut davant la seua primitiva olivetti, i no davant d'un ordinador, potser té un cert regust arcaic. I quan, en els seus articles o en les anotacions dels diaris, ensopeguem amb referències a qualsevol adminicle domèstic, a un «invent», a alguna moda —el transistor, el televisor, l'*sputnik*, les cabelleres llargues—, presentats com una novetat de conseqüències socials, no podem evitar un somriure: tan comuns o tan antics ens semblen ara. Però aquests signes d'envelliment ja eren previstos: obeeixen a l'atenció de Fuster als petits detalls quotidians, pel que impliquen de significatiu.⁴³ Aquests petits detalls, complida la seua funció d'índicis, en la ment de l'autor mateix estan destinats, per la seua pròpia naturalesa, a esdevenir en breu obsolets, antigalles.

D'altres servituds al temps ens importen més. Fuster, d'acord amb la seua clara consciència històrica, tenia una viva percepció de la caducitat; de la caducitat de les persones i de les coses. La validesa d'una obra, segons ell, no solament està subjecta al pas dels anys: també és —dramàticament, hi podríem afegir— contingent. No tot allò que una determinada època —la de l'autor, en primer lloc, i les successives— ha considerat permanent en una obra té assegurada una vigència indefinida:

la vigència profunda d'un autor, d'una obra, no és incancel·lable: s'extingeix un dia o altre, i encara que el seu record, i fins i tot la seva lectura, es mantinguin com una obligació escolar o com un ornament erudit, ja no serà el mateix.⁴⁴

En fullejar ara obres només d'uns quants anys enrere, hi trobem qüestions, debats, punts de vista que ens semblen, poc o molt, superats. Aquesta mateixa impressió tenia Fuster sobre els seus escrits antics. Per això, si en tenia ocasió, procurava, per escrúpol, reparar-hi amb annexos les injúries del temps:

Avui, en molts punts, em sento bastant lluny del que aleshores pensava o confiava, i encara que no sempre ho he fet constar, no he pogut estar-me de fer-ho de tant en tant. [...] ¿Resulta «encara» llegible, la paperassa ací acumulada? [...] Però «això» era la trama de les meves obsessions, de les meves candoroses il·lusions «intel·lectuals», de fa deu, quinze, disset anys.⁴⁵

És clar que, si fem massa cas d'aquests escrúpols, no trobarem res que siga actual:

no dic ja en els clàssics, fins i tot en el diari d'avui, encara amb la tinta fresca, hi veurem símptomes d'envelliment.

És cert que, en els darrers anys, han passat moltes coses, i greus, que, amb la reclusió voluntària, ja no veiem reflectides als llibres de Fuster com hauríem desitjat. Algunes mistificacions i claudicacions i alguns episodis grotescos de la transició política espanyola encara van trobar ressò en articles, a vegades indignats fins a la intemperància. Fuster va poder presenciar també altres esdeveniments encara més decisius: l'ensorrament de la muralla de Berlín, la desintegració de l'URSS, la guerra del Golf, l'evolució del procés d'unitat europea, les allaus migratòries, l'embranchada de l'integrisme islàmic. I encara, després de la seua mort —a banda d'altres fets ja vistos i previsibles, com les guerres de Iugoslàvia i de l'Àfrica negra, l'agudització de la qüestió palestina, etc.—, s'ha produït un fet nou: l'atac terrorista, fa quatre dies, al cor de l'Imperi. Aquesta novetat i la implacable resposta consegüent semblen haver posat la darrera fita.

La maquinària imperial no té manies: amb presumpcions teològiques i amb un maniqueisme barroer —i el pitjor és que els seus impulsors s'ho creuen— ha engegat una lluita entre àngels i dimonis, desplegada amb una desorbitada expansió de la indústria bèl·lica i difosa amb gran aparell propagandístic que no exclou el recurs a la santa mentida. Els intel·lectuals addictes s'ho creuen o no, però hi participen o frueixen del triomf, per fi sense obstacles, del capitalisme, i, quan convé, ridiculitzen els antics adversaris. A l'altra banda, desmantellat el moviment filocomunista, alguns intel·lectuals, confosos per les ignomínies que en part ignoraven o desarmats

de les seues conviccions, han callat; d'altres, alleujats del compromís de la militància, s'han apressat a reciclar-se. Dels més crítics, molts es senten desconcertats, perquè no és igual trobar-se entre l'Oncle Sam i Marx que entre l'Oncle Sam i Mahoma; els que no han dimitit, aïllats, malden perquè la seua veu no siga ofegada per les interferències de la propaganda: se'ls tolera, perquè convé que hi hagi algun Chomsky a exhibir com a prova de la liberalitat del sistema, però amb desconfiança, per si arribassen a ser una perillosa multitud activa.

De les opinions de Fuster sobre aquests canvis tan radicals almenys ens resten les manifestacions espontànies en les entrevistes amb T. Mollà.⁴⁶ Jo no descartaria, d'altra banda, que els seus papers inèdits ens proporcionassen alguna sorpresa important.⁴⁷ Ho espere amb ànsies de l'edició dels escrits pòstums. Però, de moment, tenim el que tenim. Podem suposar per on aniria el seu discurs amb aquest botó de mostra:

[...] les raons per les quals els intel·lectuals i l'esquerra han mantingut una certa actitud anti-capitalista continuen ben vigents. Els fets fonamentals, al meu parer, no han canviat.⁴⁸

Hi minimitza, Fuster? Ha perdut la finesa en l'apreciació dels canvis històrics? Havia passat tota la seua vida adulta sota l'espasa de Dàmocles, sota l'amenaça de dos imperis enfrontats, i de sobte l'un d'ells es desfà com un terròs de sucre i l'altre ufaneja sense oposició. I no han canviat «els fets fonamentals»? Sens dubte, si el temps li hagués permès una mica més de perspectiva, Fuster n'hauria fet una valoració més precisa en la reflexió de

l'escriptura. Tanmateix ja es veu que no es deixava enlluernar per les aparences. Sense que calga remuntar-se a èpoques més allunyades, ell mateix havia conegut en la seua adolescència un enfrontament no entre dues, sinó entre tres potències, amb l'escrèix del monstre nazi. Poden canviar els termes de l'oposició, però, mentre la humanitat no funde una edat d'or, persistirà la lluita entre blocs i dins dels blocs, tant hi fa quins i quants siguen; i això, o siga —dit de manera massa primària, i me n'excuse—, el xoc d'opressors i oprimits, són «els fets fonamentals».

«La meua posteritat serà de paper», diu Fuster en un dels seus aforismes.⁴⁹ En predir, amb aquestes paraules, el seu futur com a home de lletres, no fa, però, una solemne declaració d'immortalitat: «sobreviuré per la meua obra» —una mena d'*exegi monumentum aere perennius*—; més aviat hi expressa el reconeixement, més resignat que immodest, del destí de qualsevol escriptor: «desapareixeré i només quedaran de mi els meus llibres». Desaparegut l'home, el seu record perdurarà, esvaint-se a poc a poc, entre els que el van conèixer personalment i el van veure actuar en públic; per a les generacions més joves, com a persona, serà només un nom prestigiós, fins i tot mític, si es vol. Ara bé, queden els seus «papers»: són aquests els que, en la mesura en què es mantinguen vigents, li donaran un futur més o menys durador, una «posteritat».

Potser sí que, en determinats punts, certs assaigs de Fuster requereixen alguna nota a peu de pàgina, destinada a lectors de noves fornades, als quals paraules com «Komintern» o «hippy» deuen sonar gairebé tan estranyes com «escita» o «utraqista». Però Fuster s'excedia en els seus

escrúpols: justament el seu sentit històric li devia dir que el passat immediat, ni que siga en els aspectes anecdòtics, no es cancel·la de la nit al matí. En el dia a dia, trobem a faltar –ja ho fèiem en els anys de silenci– les seues observacions subtils, els comentaris càustics, les notes enginyoses, els dubtes perplexos, les reticències escèptiques, les idees audaces, les provocacions punyents. Però, si més no, les qüestions

de fons que ell plantejava es mantenen per ara ben vives. Encara ha de passar molt de temps perquè la literatura que ens va deixar entre en la categoria d'«ornament erudit». Al contrari, en l'atonía actual, en el dèficit de pensament crític, el vigor dels seus escrits i la seua figura d'intel·lectual independent resten per molt de temps com un exemple i com una incitació. □

1. Cf. J. A. Fluixà, «¿Fuster, irreplicable?», en *Tres lectures de Joan Fuster*, Sueca, 1995, pp. 19-32.
2. Cf. J. Franco, «L'assaig al País Valencià», en *Fusteriana*, 2, Sueca, 1996, pp. 55-66, i V. Pitarich, «L'assaig al País Valencià», *ibid.*, pp. 67-76.
3. J. Iborra, *Fuster portàtil*, València, 1982.
4. Jo mateix vaig emprar aquesta expressió en una sessió semipública. Ell, que hi assistia, em va interrompre: «Cristo! Encara em mostrareu en una barraca de fira!»
5. A propòsit d'això, convé dir ara que sens dubte resultaria molt profitós un estudi dels autors i de les obres citats per Fuster conservats a la seua biblioteca; un estudi semblant, per exemple, al que ell va fer, aplicat als lletraferits de la València del segle XV, en *Poetes, moriscos i capellans*. Com, a més, ell tenia el costum de llegir amb el llapis a la mà, anotant, un examen dels llibres d'ús personal segurament ens descobrirà petits comentaris, remissions, subratllats. Tot això ens oferirà dades de gran valor que ajudaran a perfilar els seus interessos, l'abast de la seua formació, les seues preferències i la seua manera de treballar.
6. J. Fuster, *Judicis Finals*, p. 74. I també: «Les poques lectures aparten de la vida; les moltes ens hi acosten» (*ibid.*, p. 78), o: «I morir deu ser deixar d'escriure» (*Proposicions deshonestes*, p. 130).
7. J. Molas, «Pròleg» a *L'home, mesura de totes les coses*, pp. 6-8.
8. Un «classicisme» molt lax, val a dir, si va de Montaigne a Voltaire. En un altre passatge (p. 8), el situa en el «Grand siècle».
9. J. Fuster, *Diari 1952-1960*, en *Obres completes*, 2, p. 255. D'altra banda, Molas afirma més avant

que Fuster «ha atenuat amb el temps les seves posicions humanístico-morals i culturals dels començos [...] I, així ha insistit en les reflexions sobre l'home moral, n'ha apuntat sobre l'home ja vist com un ens històric i, en conjunt, ha proclamat la necessitat de crear un nou humanisme que englobi, a la vegada, l'home de mesures humanes i les creacions que aquest home, tot fent ús de les seves mesures, ha fabricat» (*ibid.*, pp. 8-9). Si l'evolució que Molas atribueix a Fuster és d'allò més confusa, més imprecisa és la seua datació. Òbviament, Molas no podia conèixer aleshores l'observació citada de Fuster, perquè el diari encara no s'havia publicat; però cal assenyalar que l'anotació fusteriana és d'època prou primerenca, del 3 de setembre de 1956, cosa que demostra explícitament que la consciència d'historicitat és present en Fuster des del principi. S'hi podrien adduir altres textos similars, com ara un passatge d'«Ètica», assaig inclòs justament en *L'home, mesura de totes les coses* (cf. pp. 92-93) i publicat abans en *Diccionari per a ociosos*.

10. J. M. Castellet, «Fuster, Joan» en *Enciclopèdia catalana*, Barcelona, 1976².
11. A. Riera, *La raó moral de Joan Fuster*, Barcelona, 1993. L'autor es cura en salut quan s'afanya a precisar que «en l'aspecte formal Fuster no és un filòsof» i es limita a assenyalar semblances, coincidències i sintonies «amb els principals assumptes de la postmodernitat» (p. 101). I encara més: «De cap manera no afirmo, ni tan solament no vull insinuar que Joan Fuster sigui un pensador postmodern» (p. 103).
12. *Ibid.*, pp. 101-102.

13. Fuster mateix va puntualitzar, sense ganes d'entrar en polèmica, aquestes «simplificacions»; cf. T. Mollà, *Joan Fuster: converses inacabades*, València, 1992, pp. 60-64.
14. En la necrologia de T. Mann (*Diari 1952-1960*, en *Obres completes*, 2, pp. 183-186).
15. Cf. J. Fuster, «Ètica» i «Temprança», en *Diccionari per a ociosos*, pp. 42-51 i 183-188.
16. Cf. J. Fuster, «Escepticisme» i «Metafísica», en *Diccionari per a ociosos*, pp. 41-42 i 111-114.
17. «Costa molt d'aconseguir una certesa, i encara sempre és interina», «No tingueu més conviccions que les decididament imprescindibles» (*Proposicions deshonestes*, en *Consells, proverbis i insolències*, p. 136 i 155).
18. Sens dubte, els moralistes clàssics francesos (La Rochefoucauld, La Bruyère, Chamfort) tenen més pes en Pla, el qual, a més, sí que comparteix la convicció de la natura immutable de l'home.
19. Cf. J. Fuster, «Metafísica», en *Diccionari per a ociosos*, p. 111. Pels que fa a l'Antiguitat clàssica, Fuster s'equivoca en incloure dins d'aquesta tradició els estoics. Hi podia haver inclòs, en canvi, els sofistes, i també l'Acadèmia nova. En un altre breu assaig («La geometria, per exemple», en *El món de cada dia*, inclòs en *Obres completes*, 4, pp. 412-415) comenta elogiosament la frase d'H. Poncaré «*La géométrie n'est pas vraie: elle est avantageuse*»: en oposició a les preteses veritats «eternes», la geometria demostra la seua autèntica veritat, provisional si més no, en les aplicacions tècniques. Aquesta veritat relativa es troba pròxima conceptualment a la posició dels filòsofs del'Acadèmia nova, que negaven la capacitat d'arribar a la veritat segura, a la certesa, i la substituïen per la probabilitat. És un punt de vista que Fuster hauria acceptat de bon grat.
20. J. Fuster, *Diari 1952-1960*, en *Obres completes*, 2, p. 116.
21. Jo mateix li ho vaig reclamar personalment alguna vegada. La seua resposta no va ser gaire diferent, en el fons, a les paraules transcrites.
22. *Diari 1952-1960*, en *Obres completes* 2, p. 313. La nota és del 7 de desembre de 1957. Després es completa, en un afegit de 1968, amb una citació de Montaigne i un comentari.
23. Cf. T. Mollà, *o. c.*, p. 63.
24. «Sobre un passatge de Montaigne», en *Llibres i problemes del Renaixement*, Barcelona, 1989, pp. 143-155.
25. Hi ha, a més, el títol del *Diccionari per a ociosos*, calcat com un homenatge irònic i modest sobre el *Dictionnaire philosophique* —ara, d'això, en diuen «intertextualitat», si no m'equivoque—; però ni tan sols ací menciona expressament, al pròleg, l'antecedent.
26. No podríem trobar un elogi millor en Fuster: «Creieu-me, que és una recomanació feta de tot cor. Llegiu Bertrand Russell. No és un filòsof, és un desinfectant» (*Judicis finals*, en *Consells, proverbis i insolències*, p. 71). Cf. T. Mollà, *op. cit.*, p. 64.
27. J. Fuster, *Proposicions deshonestes*, en *Consells, proverbis i insolències*, p. 133. I encara: «Quan no trobo un oponent, tracto de suposar-lo» (*ibid.*, p. 136).
28. J. Fuster, *Diari 1952-1960*, en *Obres completes*, 2, p. 185.
29. *Judicis finals*, en *Consells, proverbis i insolències*, p. 63. I també: «Un bon llibre sempre és una provocació» (*Proposicions deshonestes, ibid.*, p. 145).
30. Respectivament, pp. 68-80, 34-45 i 219-230. És interessant anotar que en les dues primeres edicions porta per títol «Intel·lectual», i en la tercera (a l'índex), «Erasm».
31. «[...] les persones com jo, transeünts senzills i inerudits», p. 219 (cite sempre per l'edició del *Diari 1952-1960*). Probablement Fuster no va tenir a mà cap edició dels *Adagis* erasmians, tan pròxims als seus aforismes.
32. La primera edició de l'original holandès és de 1924; hi havia, però, diverses traduccions accessibles: la italiana d'A. Vita (Torí, 1941, reimpresa diverses vegades), la castellana de J. Ferran i Mayoral (Barcelona, 1946) i la francesa de L. Febvre, molt pròxima a la redacció de l'assaig (París, 1955). Els capítols que sembla haver tingut més en compte Fuster són el XIV (sobre el caràcter d'Erasm) i els XVI-XIX (sobre les disputes luteranes).
33. «Entre la gramàtica i la fe», primera part d'*Heretgies, revoltes i sermons*, Barcelona, 1968. Segurament Fuster va manejar la segona edició, corregida i augmentada, de la traducció d'A. Alatorre (Mèxic, 1966) d'*Érasme et l'Espagne* de M. Bataillon (París, 1937).
34. L'informe secret de Khruixtxov sobre els crims de l'estalinisme, la dubtosa perspectiva de la coexistència pacífica, les innovacions en l'economia soviètica.
35. J. Fuster, *Diari 1952-1960*, en *Obres completes*, 2, pp. 225-226.
36. *Ibid.*, pp. 221-222.
37. *Ibid.*, p. 227.

38. *Ibid.*, p. 224.
39. Cf. especialment *Diari 1952-1960*, en *Obres completes*, 2, pp. 281-287.
40. És això el que, poc veladament, li retreia Molas: «La presa de partit [...] comportava, si més no per a llur [d'Erasme i de Fuster] concepció humanística del món, la pèrdua de la independència intel·lectual [...] i, per tant, han provat de bascular entre les coses bones que oferia un bloc i les que oferia l'altre. La solució ha estat, és, insostenible. D'aquí que Fuster mostri una certa perplexitat [...] o surti per la tangent de la ironia, l'enginy i la màscara de pagès que baixa de l'hort» (*loc. cit.*, p. 8).
41. J. Fuster, «Sobre algunes relacions entre l'art i la política», en *Obres completes*, 4, p. 132. Aquest assaig pertany al 1955 i es va publicar primer en *Figures de temps* (1957).
42. Així S. Zweig en la seua biografia, un llibre en el qual, el 1934, en el moment de l'ascensió del nazisme, «assajava un retrat espiritual de l'humanista que [...] va viure la tagèdia de no poder tallar el pas a la desraó amb la seva raó. Un cop acabat aquest autoretrat encobert [...]» (S. Zweig, *El món d'ahir*, trad. de J. Fontcuberta, Barcelona, 2001, pp. 466-467). També el nostre M. Dolç va fer d'Erasme figura principal de «L'humanista: un estil humà», *Miscellanea Barcinonensis*, 32 (1972), pp. 145-159, ara reeditat en M. Dolç, *Assaigs sobre la literatura i la tradició clàssica*, a cura de R. Torné, Barcelona, 2000, pp. 53-64. És un assaig independent del de Fuster que es remunta, almenys com a esbós, a una dotzena d'anys abans. Conté una fina interpretació del retrat d'Erasme fet per H. Holbein el Jove. L'«humanista» de Dolç té uns trets més «moralistes», menys combatius: és «l'home ben acostumat, per la seva cultura, a la idea d'una natura humana invariable, amb la qual cosa és capaç de no sorprendre's davant cap feblesa, cap caiguda, cap catàstrofe» (p. 159); però no per això aliè als interessos comuns: «no és tampoc un home aferrat a si mateix, un *homo pro se*. Vol posar, en primer lloc, la seva saviesa al servei de l'hora present; i la posa, sense saber-ho, al servei de l'home de tots els temps» (p. 157). (Sobre això, cf. A. Seva, «Miquel Dolç, entre l'Arcàdia i l'àgora. I. L'home», *Revista de Catalunya*, 99 (set. 1995), pp. 43-44 i 50-51.)
43. «Ni tan sols el detall més fútil de la vida quotidiana: res no hi ha que sigui insignificant, quan ho situem, com cal, en l'ordre complet d'un cicle de cultura» (*Diari 1952-1960*, en *Obra Completa*, 2, p. 147).
44. J. Fuster, «Stendhal», dins *Perspectives de cultura*, en *Obra completa*, 4, p. 251.
45. J. Fuster, *Diari 1952-1960*, en *Obres completes*, 2, p. 12.
46. T. Mollà, *op. cit.*, pp. 111-142.
47. Que continuava escrivint, és segur, i justament el seu diari, el gènere més personal. A la pregunta de Mollà: «¿I no escriu, senyor Fuster?», respon amb ironia col·loquial i poc complaent: «Poc, més aviat poc, llevat d'aquestes llibretetes que tinc ací al prestatge on apunte les collonades» (*ibid.*, p. 28).
48. *Ibid.*, p. 121.
49. J. Fuster, *Proposicions deshonestes*, en *Consells, proverbis i insolències*, p. 136.